

Юзікова Н. С.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара***МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ
У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ****A PLACE AND VALUE OF PUNISHMENT
IN SYSTEM OF PREVENTION OF CRIME**

У статті проаналізовані трансформації ролі покарання за злочин у суспільстві від давнини й до сьогодення. Окреслені соціальні функції покарання та їх значення у запобіганні й протидії злочинності. Надано теоретичний аналіз наукових підходів до визначення функцій покарання та значення у превентивній діяльності.

Ключові слова: покарання, кара, помста, жорстокість, публічність, запобігання злочинам, візуалізація покарань.

В статье дан анализ трансформации роли наказания за преступление в обществе с давних времен и до сегодняшних дней. Очерчены социальные функции наказания и их значение в предупреждении преступности. Представлен теоретический анализ научных подходов к определению функций наказания и значения в превентивной деятельности.

Ключевые слова: наказание, кара, месть, жестокость, публичность, предупреждение преступлений, визуализация наказаний.

In the article analysis of transformation of role of punishment is given for a crime in society from old times and to today's. The social functions of punishment and their value are outlined in prevention of crime. The theoretical analysis of scientific going is presented near determination of functions of punishment and value in preventive activity.

Key words: punishment, penance, revenge, cruelty, publicity, warning of crimes, visualization of punishments.

Покарання – це феномен, який охоплює та безпосередньо чи опосередковано впливає на різноманітні сфери нормативного регулювання. Саме тому проблема покарання (функції, значення, ефективність, відповідність, наслідки тощо) цікавила людство в усі часи. Історія кримінальної політики свідчить, що у різні часи різними школами кримінального права значення та мета покарання оцінювалися неоднозначно. Тому завданням сучасних кримінологів, філософів, соціологів, психологів виступає пошук найбільш ефективних, науково обґрунтованих можливостей використання покарання з прийнятною для суспільства метою.

Кримінологічний аналіз проблем доцільності, індивідуальності та ефективності застосування кримінально-правових засобів впливу на особу, яка вчинила злочин, має важливе значення для з'ясування місця і ролі покарання у запобіганні злочинності; вибору найбільш доцільних засобів впливу; поліпшення превентивної та подальше вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність.

Покарання слугує меті відновлення справедливості, законного порядку у суспільстві; усуненню чи мінімізації наслідків конфлікту між державою, суспільством, громадою та людиною у зв'язку із вчиненням злочину. Прийнятна правова і моральна обстановка у державі та суспільстві залежить від розуміння соціальної мети і значення покарання,

та від належного й адекватного його застосування. Тому домінуючою функцією покарання можна визначити підвищення морального рівня громадян держави та формування мотивації до законотворчої поведінки в межах пануючих у суспільстві норм та цінностей.

Якщо поглянути на значення покарання у механізмі запобігання і протидії злочинності з історичного боку, то необхідно відмітити, що ще з античних часів запобігання злочинності вважалося одним із основних завдань держави.

На думку багатьох учених (В. Голіни, Т. Денисової, В. Дреміна, А. Закалюка, І. Рагімова, О. Фролової), кримінальне покарання відіграє значну роль у протидії злочинності й мінімізації її наслідків, служить дійовим засобом спеціальної та загальної превенції. Поряд із цим учені зазначають, що останнім часом покарання не виконує своєї превентивної мети. Тому порушуються питання про альтернативні заходи впливу (некарального характеру) на поведінку людини.

Здійснене у статті дослідження, сформульовані теоретичні висновки та практичні рекомендації ґрунтуються на працях таких учених, як М. Бажанов, Ю. Баулін, В. Борисов, О. Бандурка, В. Бурдін, І. Даньшин, В. Голина, В. Гришук, В. Дремін, А. Закалюк, М. Коржанський, О. Литвак, О. Литвинов, П. Матишевський, А. Музика, В. Навроцький, І. Рагімов, Н. Таганцев, В. Тацій, П. Фріс.

Метою статті є визначення ролі і значення покарання у державі та суспільстві та його соціальної функції у запобіганні й протидії злочинності.

Тема покарання, «право карати» займає особливе місце у світових релігіях, не є виключенням і християнство. Біблейська історія щодо вислання Адама та Єви з Раю розпочинає Перша книга Мойсеєва (Буття). Бог наділив людину можливістю мислити, дав свободу волі та можливість свідомого вибору правил поведінки. Надавши у розпорядження Адама звірів, птахів, риб, рослини для задоволення всіх потреб. Створив у парі йому жінку, щоб уникнути самотності. При цьому творець встановив єдину заборону – не їсти плодів із дерева пізнання добра і зла під страхом смерті. Натомість Адам під впливом Змія та дружини спробував плоди пізнання добра і зла.

Таким чином, маючи повний достаток для задоволення природних потреб, Адам зробив вибір на користь порушення заборони. Навіть саме суворе покарання – смерть, не зупинили його вибір.

Адама та Єву було покарано висланням з Едемського саду та надано можливість власною тяжкою працею добувати їжу, одяг, тепло. Змія також було покарано. Це покарання тіла, а для душі – вічне випробування та спокута гріха.

Виключне «право карати» належить Богу, без його відома ані суспільство, ані людина не може посягати на життя і свободу іншого. У християнській літературі одночасно із твердженням, що право відплати належить Богу, допускається делегування права карати духовним та державним особам. При цьому схвалюються жорстокі та публічні казні.

Теологічні теорії про покарання мають витоки зі Старого Заповіту, коли покарання виступало формою відплати за зло. Правила Таліона базуються на рівнозначній відплаті «око за око», «зуб за зуб». Але поряд із цим покарання виступає пересторогою для вчинення нових діянь, нового зла. Превентивна функція покарання виступає нарівні з функцією відплати та кари.

Фома Аквінський стверджував, що покарання відповідно до природної людської схильності переслідує мету відплати та поновлення порядку [1, с. 24]. Таким чином, ми бачимо спеціальну попереджувальну мету у вигляді відплати винній особі та загальну превенцію при поновленні порядку. Поряд із цим надається належна увага виправленню злочинця, як складової покарання.

Слід звернути увагу на публічний характер покарання, яке має на меті не тільки каральну складову, а й запобіжну. Про що свідчать наступні слова: «и другие узревши убоятся», закріплені у Законі Судному людям [2, с. 187]. К. Кенні наводить слова судді Бернета, який відповів на протест засудженого словами: «Тебе буде повішено не тому, що ти вкрав коня, а для того, щоб не крали інших коней» [3, с. 31].

Серед засобів протидії злочинним посяганням та відплати за їх вчинення переважали жорсткі покарання. Але покарання не мало на меті «завдати зла», воно, як зазначав Платон, лише мало призво-

дити до однієї з двох дій: робити покараного кращим або менш зіпсованим. Однак, якщо виявлялось, що злочинне діяння, вчинене громадянином, завдало величезної образи богам, своїм батькам чи державі, то слід вважати таку особу невиліковною і покарання такої особі – смерть, і це ще найменше зло. Для інших громадян корисним прикладом стане знеславлення злочинця й те, що його труп буде викинуто за межі країни [4, с. 339].

Злочин при цьому розглядається, як хвороба, що має лікуватися державою. А покарання виступає мірою справедливості. Погоджуючись із порадами Платона щодо застосування самих жорстоких заходів для досягнення справедливості, К. Поппер зазначав: «Приклад деяких сучасних демократичних держав показав, що ліберальність і терпимість не обов'язково призводять до зростання злочинності» [5, с. 324].

Дж. Локк проблему запобігання вчиненню злочинів тісно пов'язував зі сферою моралі та виховання. Він вважав, що для перемоги над злочинністю необхідно виховати нове покоління [6, с. 306–334]. Шарль Луї Монтеск'є наголошував, що попередження злочину є важливішим за покарання та наголошував, що «хороший законодавець дбає не стільки про покарання за злочин, скільки про попередження злочинів. Він намагається не стільки карати, скільки покарачувати звичаї» [7, с. 16].

Архієпископ Уейтлі, оцінюючи роль і значення покарання, слушно зазначає, що кожен випадок застосування покарання є прикладом неспроможності цього покарання. Адже покарання застосовується у тих випадках, коли погроза його застосування не набула належної дії [3, с. 31].

Важлива правова аргументація щодо доцільності та значення покарання була надана у праці Ч. Беккарія «Про злочини і покарання» [8, с. 63–95]. Одна з головних ідей Ч. Беккарія полягала у тому, що краще попередити злочин, аніж за нього карати.

У ученні про покарання Н. Таганцева на перший план висувається ідея про попередження злочинів. «Предупреждение преступлений – есть намерение и конец всякого хорошего законоположения, которое ничто иное есть, как искусство приводит людей к самому совершенному благу или оставляет между ними, если всего искоренить невозможно, самое малейшее зло. Хотите предупредить преступление? Сделайте, чтобы закону меньше благодетельствовали разным между гражданами чинам, нежели всякому особо гражданину, сделайте, чтобы люди боялись законов и никого кроме законов, сделайте, чтобы просвещение распространялось между людьми» [9, с. 180].

К. Кенні також наголошує на попереджувальній меті покарання, вказуючи три напрямки: вплив на особистість злочинця таким чином, щоб позбавити його можливості назавжди чи тимчасово вчиняти злочини (шляхом позбавлення волі чи життя); вплив на свідомість злочинця шляхом протидії злочинним нахилам за допомогою страху чи залученням до праці; вплив на свідомість інших осіб.

Поряд із вищезначеними вчений наголошує на наявності іншої мети покарання, яка ігнорується сучасними юристами. Вона полягає у покращенні моральності суспільства. Не жорстокість покарання має відвернути особу від злочинного шляху, а невідворотність *кари* за винно вчинене протиправне діяння. Саме це має попереджувальне значення. Н.С. Таганцев зазначав: «Известие о малом неизбежном наказании сильнее впечатлевается в сердце, нежели строгия жестокия казни, совокупные с надеждою избежать оных» [9, с. 180].

Існує й інший підхід до покарання, відповідно до якого малі та м'які покарання не мають жодного профілактичного значення. Так, Ден Сяопін вважав, що м'якою рукою зі злочинністю не повоюєш та соціальні каліцтва не виведеш. Тому він був прихильником жорстоких покарань.

Джозеф ф. Шелі проблему покарання аналізує крізь призму суспільної думки [10, с. 68]. Суспільна думка ґрунтується на стародавньому принципі відповідності покарання тяжкості вчиненого злочину. На перший погляд, основним елементом виступає помста – відплата за вчинений злочин та спричинену шкоду.

Кримінологом у процесі дослідження громадської думки щодо покарання було зроблене цікаве відкриття. Найбільш прийнятним покаранням за злочин американці вважають тюремне ув'язнення. Так, у доповіді про результати національного опитування про покарання за кримінальні злочини Дж. Джейкобі та К. Дані відмічають, що 71% респондентів вказали на тримання у ізоляції, як адекватну міру покарання за злочин. Інші види покарання (пробація, штраф, реституція) були вказані респондентами, переважно, як додаток до тюремного ув'язнення, а не як самостійний вид покарання. Таке відкриття пояснюється не стільки бажанням американців помститися за зло-

чин, скільки невіглаством у праві взагалі та питаннях покарання зокрема. Адже ступінь обізнаності широкої громади у сфері покарання, як стверджує Джозеф ф. Шелі, досить обмежена. Вони не знають, які види покарань, наприклад, за вбивства чи берглері передбачені законом у штаті, де вони мешкають чи працюють.

У своїх наукових роботах Т. Денисова зазначає, що покарання є карою (заходом примусу), який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [11]. Автор акцентує увагу на тому, що змістовне наповнення поняття «кара» не є константним, а залежить від світоглядних позицій конкретного історичного періоду. Продовжуючи свої розмірковування, вчена в сутнісних характеристиках кари на перший план виводить її попереджувальні та відновлювальні аспекти. Вона робить висновок, що кара – це таке позбавлення чи обмеження прав і свобод злочинця, яке є необхідним для захисту суспільства та для задоволення почуття обурення й справедливості потерпілого, його близьких і суспільства в цілому.

І. Рагімов також вважає, що за своїм внутрішнім змістом, об'єктивно покарання поряд із елементами страху, відплати складається із кари [1, с. 115]. Науковець виходить із того, що зміст покарання не знаходиться у залежності від того, як його сформулював законодавець у законі, і які цілі перед ним поставив. Законодавець не в змозі викреслити чи додати якісь елементи. У цьому контексті виникає питання, чи входить виховання до змісту покарання.

Реалізація такої змістовної складової покарання, як кара, полягає у вимушеному застосуванні обмежень і позбавлень відповідно до виду покарання згідно з нормами закону та на підставі вироку суду.

Таблиця 1

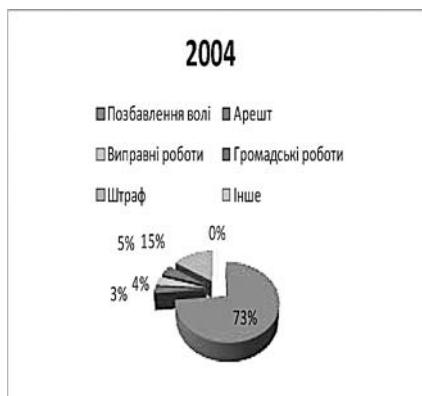
	2004	2006	2008	2010	2012	2014
усього засуджено осіб	204794	160865	146858	168774	162881	102170
засуджено до певних видів покарань	73971	60461	67869	84165	89060	54889
питома вага у %	36,1%	37,5%	46,2%	49,9%	54,7%	53,7%
звільнено з випробуванням	122864	94428	76687	79955	67912	40278
питома вага у %	59,9%	58,7%	52,2%	47,4%	41,7%	39,4%
звільнено за амністією	2914	1425	736	280	564	4460
питома вага у %	1,4%	0,9%	0,5%	0,2%	0,4%	4,4%

* У таблиці містяться дані без урахування кількості осіб, до яких застосовуються певні види покарань, що не можуть бути застосовані до неповнолітніх

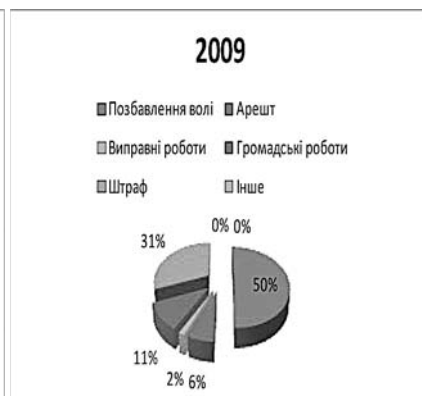
Таблиця 1

Кількість осіб, до яких застосовано заходи кримінально-правового характеру*

	2004	2006	2008	2010	2012	2014
Усього засуджено осіб	204794	160865	146858	168774	162881	102170
Засуджено до певних видів покарань	73971	60461	67869	84165	89060	54889
питома вага у %						
Звільнено з випробуванням	122864	94428	76687	79955	67912	40278
питома вага у %						
Звільнено за амністією	2914	1425	736	280	564	4460
питома вага у %						

Мал. 1.

Мал. 2.

Мал. 3.

А виховний вплив на засудженого не містить позбавлення благ, привілеїв, не виступає джерелом страждань чи обмежень. Таким чином, реалізація певного виду покарання, його виконання знаходиться за межами об'єктивного змісту покарання. Цей процес акумулює у собі сукупність так званих заходів виховного характеру.

Законодавче закріплення такої мети покарання, як виховання, виправлення абсолютно не свідчить про те, що об'єктивний зміст покарання охоплює елементи виховання. Мета виправлення та виховання стоїть не перед покаранням, а перед його виконанням. Кара, як фактор позбавлень, обмежень певних страждань не може розглядатись, як захід виховного характеру. Кара не виховує особу, вона подавляє, викликає страх, а в кращому випадку – виробляє конформний тип поведінки.

Кара, як засіб впливу на особистість, здатна виконувати запобіжну мету, а не виховувати особу. Саме тому каральний та виховний вплив на особу, яка вчинила злочин, є автономними явищами, що мають різну правову природу. Заходи виховного впливу не охоплюються об'єктивним змістом покарання, а єднаються з покаранням у процесі реалізації карально-виховного впливу на засуджену особу з метою досягнення мети запобігання злочинності. У разі відсутності виховного впливу мета покарання не може бути досягнута, а, отже, покарання не реалізоване у повному обсязі. Відповідно, воно втрачає сенс.

Ефективність заходів кримінально-правового характеру та їх відповідність вчиненому суспільно небезпечному посяганню мають прямий превентивний вплив. Важливою складовою державної політики запобігання злочинності виступає її гуманна складова. Звільнення осіб від кримінальної відповідальності виступає високим кредитом довіри до цих осіб та сподіванням на те, що у подальшому вони не будуть припускатися протиправних діянь.

Слушною є думка Н. Крісті щодо меж страждань при застосуванні покарання та пошуку альтернативи покаранню. Він пише, що необхідно дотримуватися наступних правил: якщо є сумніви, то не можна спричинити біль – перше правило. Друге – бажано спричинити якомога менше болі. Слід шукати альтернативу покаранню, а не альтернативні покарання [12, с. 22]. Таким чином, звільнення від покарання

є тією самою альтернативою. Значний відсоток застосування звільнення від кримінальної відповідальності дає підстава стверджувати, що цей інститут має профілактичну дію. Проілюструвати кількісні показники застосування до осіб, що вчинили злочини, заходів впливу можна на підставі даних Державної судової адміністрації України за період із 2004 до 2014 рік (таблиця 1).

Значний відсоток звільнення осіб від кримінальної відповідальності із випробуванням чи за амністією свідчить про ефективність такого заходу, як форми кримінальної відповідальності. А отже, і запобіжна функція покарання при звільненні від кримінальної відповідальності реалізується на високому рівні.

Поряд із цим у системі застосування покарань залишається досить високий відсоток осіб, яких засуджено до позбавлення волі – найбільш суворого виду покарання. Хоча позитивною тенденцією виступає факт все більшого застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань. Проілюструємо це на прикладі малюнків за період 2004–2014 р. р. із проміжком у п'ять років відповідно до даних Державної судової адміністрації України.

Виходячи з розуміння того, що покарання – це не тільки кримінально-правова санкція, передбачена КК України, а складне явище, що охоплює покарання у вигляді погрози його призначення та виконання. Позбавлення волі може мати запобіжне значення, коли порядок його виконання, реалізації здатний здійснювати стримуючий вплив на громаду.

Від того, наскільки режим відбування покарання досконалий і доцільний, стабільний та впорядкований, значною мірою залежить ефективність даного виду покарання, а, відповідно, й досягнення кінцевої мети, закріпленої у КК України – запобігання злочинності. І. Рагімова наголошує, що ефект страху перед негативними наслідками виконання покарання був би кращим, якби приділялася належна увага роз'ясненню порядку та умов відбування позбавлення волі серед населення в реальності [1, с. 110–111].

Особливо важливого значення набуває роз'яснення порядку й умов відбування покарання для неповнолітніх. Адже парадоксом є той факт, що для неповнолітніх такий вид покарання, як позбавлення волі, переважно не виступає стримуючим

фактором та не становить загрозу. Підлітки воліють потрапити до колонії, вважаючи це романтичною пригодою, можливістю самоствердитись або знайти впливових друзів серед ув'язнених.

За даними проведеного автором дослідження (моніторинг ув'язнених, що відбувають покарання у Павлоградській виховній колонії 2009–2011 р. р.), при вчиненні злочину не боялись призначення покарання 72%. Деякі прагнули повторити шлях батьків, родичів та отримати власний кримінальний досвід. На запитання: «Чи відповідає вашому уявленню перебування у виховній колонії тому, що було до засудження, 83% дали відповідь «ні». Хибному уявленню про умови відбування покарання сприяють сучасні кінострічки. Ціла низка кінострічок («Атлантида», «Мар'їна роща», «І падав сніг», «Королева бандитів», «Завжди говори завжди», «Клан ювелірів» – цей перелік можна продовжувати) «пропагує» дружні стосунки ув'язнених, наявність впливового авторитету, який завжди стає на захист кіногероя. Героя кінострічки, як правило, незаконно ув'язнили чи засудили. Підлітки не в змозі оцінити художній підхід режисера, тому ув'язнення сприймається, як позитивний досвід.

Позитивний профілактичний ефект буде мати ознайомлення неповнолітніх із режимом відбування покарання, з обмеженнями та позбавленнями як наслідком покарання. Але це ознайомлення повинно бути проведено на високому професійному рівні відповідними фахівцями правоохоронної системи, що мають досвід роботи та знання вікової психології.

Заслуговує на увагу, у контексті проблематики статті, досвід управління поліції Лос-Анджелеса (США) щодо візуалізації каральної системи. Метою програми профілактики правопорушень неповнолітніх було здійснення психологічного впливу на неповнолітніх, які мали схильність до правопорушень, зловживання наркотиками та перебували на обліку в поліції. Тобто, вплив здійснювався у дозлочинний період.

Завданням у процесі реалізації програми, перше, був відбір співробітників поліції (на добровільній основі з урахуванням спеціальних знань щодо психології підлітків, вміння встановлювати

контакт із підопічними), який проходив. По-друге, точність відбору підлітків (батьками, дирекцією школи та місцевими органами поліції було рекомендовано 17 підлітків) для участі в даному експерименті. У межах програми передбачалося: а) відвідування поліцейського відділку, де підліток безпосередньо спостерігав за роботою із правопорушниками, зустріч зі своїми однолітками, які були заарештовані за різні злочини, в тому числі за зловживання наркотиками; б) відвідування центру з лікування неповнолітніх наркоманів для ознайомлення з методами лікування, а також суворим режимом утримання хворих; в) відвідування, «екскурсія» до виправного центру для підлітків, де утримуються злочинці віком від 14 до 20 років, які чекають рішення суду. Підлітка проводили через приймальне відділення, камери попереднього ув'язнення, тюремний двір, знайомили з умовами життя і правилами поведінки затриманих осіб. У супроводі свого «опікуна» (поліцейського) підліток відвідував ув'язницю для неповнолітніх злочинців, а також морг [13, с. 181–18].

Слід зауважити, що такий досвід візуалізації покарання має неоднозначний характер. Так, у межах стратегії запобігання злочинності неповнолітніх, що була висвітлена у матеріалах сьомого Конгресу ООН із запобігання злочинності та поведженню із правопорушниками (26.08 – 06.09. 1985 р.), «відвідування ув'язниць» виступає складовою «Прямой стратегії». Поряд із цим у матеріалах Конгресу відмічається, що більшість країн, які надіслали відповіді на запитання огляду (відповіді надіслали 44 країни), відвідування ув'язниць здійснюється не з метою залякування, а з метою стримування ув'язнених та сприяння найкращому розумінню виправної діяльності установ [14, с. 92].

Таким чином, виходячи з об'єктивних можливостей, адекватності відповідної міри покарання, можливості її виконання та реальності поставленої мети, можна визначати ефективність запобігання злочинності.

Об'єктом подальших наукових розвідок може бути кримінологічний аналіз ролі і значення окремих видів покарань у досягненні ключової мети покарання – запобігання злочинності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рагимов И.М.-оглы. Преступность и наказание. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012. – 304 с., ил.
2. Российское законодательство X–XX веков / [Тексты и комментарии в 9-ти томах / под общ. ред. и с предисловием] / О.И. Чистякова. – Т. 1. // Законодательство Древней Руси / отв. ред. : В.Л. Янин. – М.: Юрид. лит., 1984. – 187 с.
3. Кенни К. Основы уголовного права / пер. с англ. В.И. Каминской. – М.: Издательство иностранной литературы, 1949. – 600 с.
4. Платон. Сочинение в трех томах / Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса // Пер. с древнегреч. – Т. 3. – Ч. 2. – М.: «Мысль», 1972. – 678 с.
5. Поппер Карл Раймунд. Открытое общество и его враги. – Т. 1: Чары Платона / Пер. с англ. под ред. В.Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
6. Локк Дж. Два трактата о правлении : в 3 т. / Дж. Локк. – М., 1988. – Т. 3. Сочинения. – 670 с.
7. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье. – М.: Наука, 1955. – 306 с.
8. Чезаре Б. О преступлениях и наказаниях / Б. Чезаре. – М.: СТЕЛС, 1995. – 303 с.
9. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. – Т. 1. – Тула: Автограф, 2001. – 800 с.
10. Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шелли / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 864 с.
11. Денисова Т.А. Понятия функций наказания та їх загальна характеристика / Т.А. Денисова // Університетські наукові записки. – 2006. – № 1 (17). – С. 222–227.

12. Кристи Н. Пределы наказания / Н. Кристи: пер. с англ. В.М. Когана; под ред. А.М. Яковлева. – М. – 1985.
13. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 459 с.
14. Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию: сб. материалов : в 3 кн. / Нац. акад. пр. наук Украины; НИИ, изуч. пробл. преступности, им. акад. В.В. Сташиса; кол. сост.: В.В. Голина, М.Г. Колодяжный; под общ. ред. В.В. Голины. – К.: Ред. журн. «Право Украины»; Х.: Право, 2013. – Кн. 2. – 2013. – 182 с.